

NÓW W POLSKIEJ KULTURZE LUDOWEJ I GWARACH

W wielu mitologiach świata symbolika księżycy łączona jest z symboliką słońca; słońce i księżyc są przedstawiane jako brat i siostra, bliźnięta lub mąż i żona¹. Ze słońcem pozostaje w związku przede wszystkim jedna cecha księżycy: księżyc nie ma własnego światła, jedynie odbija światło słoneczne. Inna jego cecha, jaką jest przechodzenie różnych faz i zmiana kształtu, łączona jest z powszechnym prawem stawania się, narodzin i śmierci². Z powodu swej zmienności, księżyc traktowany jest jako istota żywa, a gdy nie pojawia się przez trzy dni na niebie, uważa się, że umarł. Po tym czasie wstaje do nowego życia i rośnie aż do osiągnięcia pełności, aby ponownie zniknąć i po niedługim czasie rozpocząć nowy cykl zmian.³ Transformacje księżycy są symbolem przejścia od życia do śmierci i od śmierci do życia. Wiele ludów uważa go — na wzór miejsc podziemnych — za bramę, przez którą to przejście się dokonuje.⁴

Powroty księżycy do kształtów początkowych, jego cykliczność, sprawiają że przypisuje mu się pierwiastek kobiecy. Wynika to przede wszystkim ze zgodności cyklu księżycy z cyklem menstruacji⁵. Na podstawie tej zgodności przypisywano mu także wpływ na rozmnażanie się ludzi i zwierząt⁶. Znane są również wierzenia o wpływie poszczególnych faz na wegetację roślin, jak również powodzenie różnych czynności rolniczych, hodowlanych, magicznych, zielarskich i lekarskich.

W polskiej kulturze ludowej funkcjonuje wiele wierzeń i wyobrażeń związanych z poszczególnymi fazami księżycy, zwłaszcza *nowiem* i *pełnią*. W tym artykule zajmę się *nowiem* — pierwszą fazą księżycy, symbolizującą młodość i wzrost. Jako narzędzie opisu wykorzystam założenia definicji kognitywnej. Definicja taka ma z założenia pokazać treści poznawcze utrwalone w języku oraz sposób strukturywania ich poprzez język. Zmierzać będę do scharakteryzowania przedmiotu typowego, z tego więc względu przywołam cechy ustabilizowane, typowe, a nie czysto okazjonalne poświadczane jednorazowo. Całość opisu obejmuje wiązki cech (fasety), których dobór i układ wynika z postulatu odwzorowania świadomości językowej

¹ *Mify narodow mira. Encykłopedija* t. 2, Red. S. A. Tokariew, Moskwa 1988 (hasło: lunarnyje mify — s. 78–81).

² J. Chevalier, A. Gheerbrandt, *Dictionnaire des symboles*, Paris 1969 (hasło: lune).

³ D. Forstner OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 97–101.

⁴ Chevalier, Gheerbrandt, *op. cit.*

⁵ *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, pod red. L. Leciejewicza (hasło: księżyc), s. 201.

⁶ Forstner OSB, *op. cit.*

nosicieli kultury ludowej⁷. Dla *nowiu* są to: nazwy, wygląd, atrybuty przedmiotowe, zachowania werbalne wobec księżycy na nowiu, zachowania niewerbalne, działania sprawcze, tło czasowe, lokalizacja i przepowiednie.

NÓW 'pierwsza faza księżycy'

NAZWY. Księżyc w pierwszej fazie swojej widoczności bywa nazywany na terenie całej Polski *nowiem* (KupPol32; GórDial t. II, z. II, 280; DejSłow t. 25 1979, 176; ZarSłow77; KarSGP VI, 121; SzymIV, 659; KulWiel3, 510); nadto w pow. biłgorajskim — *nowia* (BiłgEl30); w pow. nowosądeckim — *nowik* (KupPol32); *księżyc* (lub *miesiąc*) *w nowiu*, *na nowie* (KupPol32–33; BiłgElnr27), w pow. kolbuszowskim *po nowiu* (*nowie*) — tam, gdzie *nów* oznaczał fazę niewidoczności księżycy. Często mówi się o nim *nowy księżyc* (KupPol33; KupSłow15; Kolb17Lub70nr5), w pow. węgorszewskim *nowy księżyczek* (KupPol33; KupSłow15); *nowy miesiąc* (KupSłow15; KupPol32, 33; Wisła XII, 136) lub *nowy miesięczek* (KupPol33; ZarSłow77; Wit-Baj127; Wisła XII, 136; Orli Lot XIX, 160). Na Warmii i Mazurach o pierwszej fazie księżycy mówią *nowy pan* albo *młody pan* (KupPol14, 34). Niektóre nazwy księżycy w tej fazie przypisują mu cechę „młodości”: w północno-wschodniej Polsce mówi się o nim *młody księżyc* (KupPol34; KupSłow14), *młody miesiąc* (KupSłow14; KupPol34, 57), w powiatach zamojskim i puławskim *młody miesięczek* (KupPol45), na Warmii i Mazurach *księżyc (miesiąc) na młodzie* (KupPol34, 57, 58; KupSłow14, 18; SzyfTrad41; SzyfZwycz160; KulLudMazWarm435; Wisła III, 88), w pow. piskim *na młodem* (KupPol34), *miesiąc na młodziku* (KupPol34; Kolb17Lub70nr8, 96nr4), w północno-wschodniej Polsce *młodzik* (KupPol34, 35, 57). Oponującą nazwą — księżycy ustępującego (tj. w czwartej fazie) jest *wietek*.⁸ W przypadku, gdy księżyc „stary” nazywa się *miesiącem*, *nów* jako fazę księżycy „młodego” określa się w pow. oleśnickim *miesiączkiem* lub w okolicach Sławna *księżyczkiem* (KupPol29, 38, 43; DejSłow t. 24 1978, 237).⁹

Wiele nazw księżycy w pierwszej fazie utrwała w swojej podstawie onomazjologicznej cechę kształtu. Są to nazwy urobione od nazw narzędzi gospodarskich, takie jak — na terenie całej Polski z wyjątkiem Kaszub — *sierp* (*księżycyca*, *mie-*

⁷ J. Bartmiński, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*. Praca zbiorowa pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1988, s. 169–183.

⁸ Forma *wietek* pochodzi od *wiotchy*, *wiotszeć*. Jak podaje A. Brückner, *wiotchy* znaczył tylko 'stary'. Prasłowo; cerk. *wetuch* 'stary' (i tak u wszystkich Słowian); lit. *wetuszas* 'stary'; ind. *watsara-* 'rok', grec. *etos* (z **wetos*) 'rok', łac. *vetus*, *vetustus* 'stary' (A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 623). W staropolszczyźnie przymiotnik *wiotchy* oznaczał tyle co 'wątły z powodu wytarcia, używania starości' (KupPol47, 48).

⁹ Według Kazimierza Moszyńskiego, wyraz *księżyc* był pierwotnie stosowany tylko w odniesieniu do księżycy na nowiu (MoszKLSII, 458), z czym zgadza się dobrze — jak podkreśla Franciszek Sławski — budowa wyrazu (F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. III, Kraków 1966–1969, s. 227). O śladach kultu oddawanego księżycowi i etymologii nazwy *księżyc* w leksyce polskiej i połabskiej pisze także Hanna Popowska-Taborska w tekście pt. *Ślady kultury dawnych Słowian utrwalone w poszczególnych wyrazach słowiańskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, XXV, 1989, s. 172. Szerzej na temat nazw *księżycyca* u Słowian zob. W. Budziszewska, *Dwie kultowe nazwy księżycy u Słowian*, [w:] *Językowy obraz świata*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1990, s. 223–230.

siączka) (KupPol35, 36, 57), w Małopolsce, na Mazowszu, Warmii i Mazurach — *sierpek* (KupPol36; KupSłow15; MacSłow t. 20, z. III, 35), w południowo-wschodniej części Polski, woj. zachodnich i pow. piskim — *sierpik* (KupPol36; KupSłow15), *sierpka* (KupPol36, 57; KupSłow15), śląs. *kosak* lub *kosaczek*; na Kaszubach — *kosa*, w pow. prudnickim — *kąsek miesiączka*; w gwarze podegrodzkiej — *bicyk* (KupPol37); nadto w pow. białostockim — *okrązek*, w okolicach Sierpca — *obrączka*, w pow. kozienickim — *pałaczek*, w pow. brzeskim — *róg*, na Podhalu — *rozek*, w okolicach Piaseczna — *rogal*, w pow. gostyńskim, mieleckim i okolicach Ilży — *rogalik* (KupPol37).

Inne nazwy podkreślają, że *nów* jest tylko pewną częścią, kawałeczkiem księżycy. Jest to widoczne w takich nazwach jak: w północno-wschodniej Polsce — *skrajka*, *krajka*, w powiatach augustowskim i mieleckim — *skrajeczka* (KupPol36, 57; KupSłow15), w pow. suwalskim — *krawka*, *skrawka* (KupPol37).

Niektóre nazwy utrwalają w podstawie onomazjologicznej cechę częściowości, jest to jednak konkretna część księżycy, nie połówka, nie całość, nie trzy czwarte. *Nów* jest *ćwiartią* (KupPol57; KupSłow15), *ćwiartią miesiączka (księżycy)* (KupPol35), *ćwiartką* (KupSłow15), *ćwiartką księżycy* (KupPol35).

Wśród nazw złożonych na określenie pierwszej fazy księżycy są też takie, które zawierają konkretyzację, którą z kolei ćwiartką (fazą) księżycy jest *nów*. Jest to (głównie w południowej Polsce) *pierwsza ćwierć*, *pierwsza ćwiartka*, *pierwszy sierp*, *pierwsza skrajka* (KupSłow15); w Małopolsce i Sieradzko-Łęczyckim — *pierwsza kwadra*, w powiatach puławskim i jarosławskim — *pierwsza kwatera* (KupPol41), w pow. wadowickim — *pierwszy kwartał* (KupPol41).

Wymienione wyżej nazwy wskazują na dwa sposoby konceptualizacji księżycy w pierwszej fazie:

1° jako części czegoś większego (*ćwierć*, *skrajka* itp.);

2° jako czegoś, co jest jakieś (*nowe*, *młode*) lub podobne do czegoś: przypomina sierp, kosę, obrączkę itp. W tym drugim przypadku interesujące są dwa punkty widzenia, z których jeden utrwała wygląd przedmiotu (*sierp*, *bicyk*, *kosa*, *rozek*), drugi zaś daje jego interpretację w kategoriach istoty żywej (np. *młodzik*; por też. *księżyc się rodzi* — KupPol32).

WYGLĄD. Wygląd księżycy na nowiu utrwalony jest w niektórych nazwach takich jak: *sierp*, *kosa*, *bicyk*, *krązek*, *obrączka*, *pałaczek*, *róg (rozek)*, *rogal (rogalik)*. Często mówi się o księżycu na nowiu, że jest w kształcie *sierpa* (KupPol32, 34; TN 442 Krasiczyn 25XI85 ZS), *sierpka* (KupPol36, 46; DejSłow t. 25, 1979, 176), a niekiedy dodatkowo, że jest to *cieniutki sierp* (BiłgElnr28), *wąziutki sierpek* (KupPol32), *wąski sierp* (KupPol33; Orli Lot XIX, 160) lub *wąski pasek* (SzyfTrad41). Księżyc w pierwszej fazie ma kształt *kosy*, *rogaliczka* (BiłgElnr28; TN 442 Krasiczyn 24XI85 ZS). Mówiąc o jego wielkości podkreśla się fakt, iż jest to *mały sierp* (KupPol32), *maleńki sierpek* (KupPol32; TN 442 Krasiczyn 23XI85 SK), *maleńki delikatny sierp* (TN 442 Krasiczyn 23XI85 SK), *maleńki księżyc* (TN 442 Krasiczyn 25XI85, ZS). Rzadko jest mowa o barwie księżycy na nowiu: jest to *sierp jasny* (KupPol35). Wśród części księżycy na nowiu wyodrębniane są jego *rogi* (Wisła X, 136; KupPol36, 38; Orli Lot XIX, 160, XVI,

128; NKPPIIksiężyc5) i *kobiałka* (KupPol38). Z wyglądu księżycyca na nowiu i układu jego części przepowiada się pogodę (zob. PRZEPOWIEDNIE).

ATRYBUTY PRZEDMIOTOWE. Księżycowi — zwłaszcza w powitalnych formułach, gdy ukazuje się na niebie po fazie niewidoczności — przypisuje się królewskie atrybuty przedmiotowe jakimi są: korona (wieniec) i berło, co jest znane np. w folklorze rumuńskim i niemieckim.¹⁰

ZACHOWANIA WERBALNE WOBEC KSIĘŻYCZA NA NOWIU. Pojawiający się na nowiu księżyc witano wypowiadając różne formułki, np.:

*Witaj księżycu na nowie,
tobie kuruna, fortuna,
mnie zdrowie.*
(Łazory, 28IV84 MM);

albo:

*Miesiączku nowy,
bądźże mi wesoly,
tobie wieniec, korona,
a mnie zdrowie, obrona.*
(BiłgElnr27).

Gdy witano nowy księżyc, pozdrawiano go i proszono o *zdrowie* (Zamch 25VI84 RB; Łazory 28IV84 MM; Wisła XIV, 468; UdzielKraK92), *zdrowie i fortunę* (KupPol38, 39; LudII, 226, XI, 81), *zdrowie i obronę* (BiłgElnr27), *fortunę i szczęście* (Kolb15Poz5; Wisła XIV, 468), *szczęście, zdrowie i fortunę* (Kolb42Maz 408nr8). Często proszono także, aby nie bolały *głowy* (Kolb17Lub 70nr5; Kolb48Tarn-Rzesz 258; LudII 226, IX 414, XI 81; Orli Lot IX, 58, UdzielKraK92), *brzuchy i głowy* (Kolb19Kiel209–210nr8, BiegLecz193), *głowy i krzyże* (Wisła XVI, 623), *głowa i żołądek* (BiegLecz193), *ręce, nogi i głowy* (NKPP II księżyc 17; Orli Lot IX, 58). W zamian za spełnienie prośb, księżycowi życzono *korony i fortuny* (Łazory 28IV84 MM), *korony, fortuny i szczęścia* (Kolb15Poz5), *czci i korony* (Kolb19Kiel 209–210nr8), *wieńca i korony* (Kolb42Maz402nr8), *złotej korony* (Wisła XIV, 468), *jasnego świecenia* (KupPol39), *światła, z gwiazd korony* (KupPol38), *berła i korony* (LudXI, 81), *czci i chwały* (Wisła XIV, 468), *ziemi i fortuny* (BiłgElnr27). Księżycowi na nowiu życzono więc tego wszystkiego, co stanowi atrybut władcy (korona, wieniec, berło), proszono zaś o to, co pozostaje w gestii istoty wszechmocnej: zdrowie, szczęście, fortuna.

Do po raz pierwszy zobaczonego księżycyca na nowiu zwracały się również panny, aby dowiedzieć się, kto będzie ich mężem:

*Witaj księżycu, synu Dawida,
daj mi znać,
z kim mam przy ołtarzu stać.*
(Ulan, 27XII84 JN).

¹⁰ Budziszewska, *op. cit.*, s. 226.

ZACHOWANIA NIEWERBALNE WOBEC K-A NA NOWIU. Do księżycy w pierwszej fazie ludzie modlą się nie tylko mówiąc pacierz i wypowiadając formuły powitalne (Kolb17Lub 70nr5; Wisła XII, 136; BiłgElnr27), lecz także zachowują się w określony sposób. Kobiety np. żegnają się i mówią modlitwy (Łazory 28VI84 MM). Ujrzenie *księżycy nowego* traktowane jest jako zapowiedź pomyślności (KulWiel3, 510). U Kaszubów znane było wierzenie, że jeśli ktoś zobaczy księżyc na nowiu i pokłoni się przed nim trzykrotnie licząc do trzech, wtedy spełni się to, czego w danej chwili pragnie (MoszkLS II, 456).

DZIAŁANIA SPRAWCZE. W ludowym pojmowaniu świata fazy wzrostu księżycy odpowiada wszelkie odnawianie, odradzanie się, odmładzanie, zdrowienie i podnoszenie wzwyż (BazWierz84). Z tego względu dobrze jest wykonać niektóre czynności gospodarskie, polowe, magiczne lub lecznicze, niektórych zaś należy zaniechać.

I tak, w zakresie prac polowych i czynności gospodarskich dobrze jest:

a) rozpocząć niektóre prace gospodarskie, tj.: siać (KupPol39), siać rośliny rosnące na powierzchni ziemi (NKPPIII siew6). W czasie nowiu dobrze jest wywieźć nawóz, wtedy prędzej w polu rośnie (BazWierz84), siać na jęczmienisku, bo żyto nie przysycha (Orli Lot XVI, 158), siać jęczmień, a wyrosnie czysty i duży (Orli Lot XVII, 150), zacząć siew prosa (Kolb9Poz100), siać ogórki, wtedy urosną i dobrze się udadzą (KupPol39). Należy sadzić kapustę; kapusta posadzona w czasie nowiu jest twarda i nie psuje się w beczce (Orli Lot XVI, 158), kapustę „kłaść”, bo trzyma się dobrze i nie odmienia się (BazWierz85), kapustę obmyć i oczyścić (BazWierz85). Dobrze jest także sadzić (Wisła XIV, 465), sadzić rośliny okopowe (KulWiel3, 510), sadzić lub szczepić drzewka, wtedy przyjmują się i w górę idą (KupPol39), ścinać drzewa (PSL XXV, 1976 nr1, 40, 45), szczepić kwiaty (CzapMat106–107).

b) bydło wganiać do nowych obór, wtedy dobrze się będzie wiodło w gospodarstwie (BiłgElnr29), strzyc owce, bo wełna mocniej i szybciej rośnie (KulWiel3, 511; BazWierz84), „zostawiać” cielęta (Wisła XIV, 465).

W zakresie medycyny ludowej na nowiu dobrze jest: zamawiać choroby (DejSłow t. 26 1976,176), leczyć gościec (Kolb48Tarn-Rzesz294), leczyć brodawki (LudXVIII, 158), sporządzić maść od liszaja (Orli Lot XV, 91), zbierać zioła lecznicze (KulWiel3, 510).

W zakresie magii dobrze jest: zrywać majeranek, aby po odpowiednim zastosowaniu pozyskać czyjaś wzajemność (Kolb42Maz395), w pierwszy czwartek po nowiu dziewczęta mogą znaleźć ziele, które „szkodzi płci męskiej” (Wisła I, 101), zjednać sobie czyjaś miłość (Wisła XVI, 798); można skutecznie leczyć choroby skórne (PękMat236); „podłożyć” chorobę (BiegLecz12); „sprowadzić” na kogoś ból głowy (BazWierz153); sprawić, że ktoś straci wzrok (BiegLecz13). Na nowiu guślarze siewierscy zadają kołtun (BiegLecz10), czarownica suszy liście dębu, zatyka je w ścianę, życzy gospodarzowi i jego dzieciom, aby uschły tak, jak te liście (BiegLecz11). W tym czasie również skrzywdzona przez czarownicę kobieta może jej oddać „wet za wet” (BazWierz97).

Na nowiu dobrze jest również wykonać szereg innych czynności, np. zawierać małżeństwa (LudI, 95); odstawić dziecko od piersi, wtedy będzie ładne (Kolb42Maz394); obcinać włosy, a będą dobrze rosły (Kolb7Krak143nr21; CzapMat106–107, 462); wchodzić do nowych mieszkań, bo wtedy będzie się dobrze

wiodło (BiłgElnr29). Należy również liczyć pieniądze, spowoduje to pomnożenie zasobów; potrząsać mieszkciem czy kiesą, zmierza to bowiem do zapewnienia bogactwa czy szczęścia na cały miesiąc (MoszKLSII, 457); „obić buka” po skórze, wtedy on uschnie (Lud LX, 145).

Księżyc na nowiu ma również ogromny wpływ na ludzi. Kto przychodzi na świat właśnie w tej fazie księżyca (tj. „na młodziku”), ten całe życie pozostaje młody (LudII, 327).

Niektórzy twierdzą, że na nowiu nie należy niczego zaczynać (LudII, 327), a motywują to tym, że jest to zły czas (KupPol54).

W zakresie prac polowych i czynności gospodarskich w czasie nowiu należy zaniechać siewu (ZWAK XI/III/30; WitBaj154; TN 434 Krasieczyn 23XI85 SK), bo zboże zarośnie chabrami (ŁSE 1963 t. 5, s. 117), na polu będą chwasty (KupPol154), na polu nie będzie się nic rodziło (BiłgElnr29). Jako że nów wstrzymuje dojrzewanie, należy zaniechać siewu zboża (Kolb15Poz129–130nr62), siewu ogrodowizn (Kolb17Lub70nr6), siewu gryki (Kolb42Maz405nr4). Nów jest złym czasem dla siewu jęczmienia i pszenicy: jęczmień posiany w tym czasie ma twarde ziarno (Orli LotXVI, 158), a pszenica — dużo *odmłódek* (Orli Lot XVI, 158). W czasie nowiu nie należy również ścinać słomy i siana, bo bydło nie będzie tego jadło (Kolb9Poz100). Istnieje również zakaz siewu grochu, który posiany na nowiu odmładza się (Kolb15Poz 129–130nr62; Kolb17Lub 70nr6, 168nr4; ZWAK III/III/9) lub jest twardy do gotowania (Orli Lot XVI, 158). Nie należy także sadzić ziemniaków (Orli Lot XVI, 158) i ogórków (LudXII, 61), bo będą małe. W czasie nowiu należy zaniechać wyrzucania obornika ze stajni (Lud XVIII, 199) i wywożenia gnoju (Kolb48Tarn-Rzesz282) — na takim nawozie zboże będzie się odnawiać (ZWAK III/III/7), będzie nieurodzaj na siedem lat (Kolb57b Ruś Czerwona 126b; LudIV, 419), bo plon będzie lichej (WitBaj154). W fazie tej nie należy orać (WitBaj154), bo chwasty będą się odnawiały (Orli Lot XVI, 128; ŁSE 1961, t. 3, 22) oraz rozpocząć sianokosów (ZWAK IX/III/35).

W zakresie czynności gospodarskich, w czasie nowiu niedobrze jest nasadzać kury, bo będą piskliwe (Wisła XVI, 465) lub będzie mało kureczek (TN 442 Krasieczyn 24XI85 ZS; KupPol54). Nie należy również „odsadzać cielaków” (Kolb48Tarn-Rzesz53).

W zakresie budownictwa, nów jest złym czasem dla rozpoczynania budowy, bo dom będzie miał dużo pluskiew (BazWierz85; Wisła XVI, 416).

W zakresie medycyny ludowej na nowiu nie należy stosować żadnej kuracji, bo choroba będzie się zawsze odnawiać (Kolb17Lub70nr7). Istnieje również przekonanie, że choroba, która rozpoczyna się na nowiu, w miarę powiększania się księżyca wzmaga się (Wisła VIII, 136). Z kolei, gdy ktoś skaleczy się na młodziku, rana będzie się jątrzyła i zagoi się dopiero na pełni (LudII, 327).

Na nowiu nie należy również wypalać talek (Wisła XV, s. 179) i pożyczać „przyodziewy”, bo rozchoruje się gospodyni albo dziewczka (Lud XXIII, 74).

Po upływie nowiu dobrze jest rozpoczynać sianokosy (ZWAK IX/III/350). Pewne czynności jeśli wykona się w pierwszy piątek po nowiu, będą miały pozytywne następstwa: aby krowy dawały dużo mleka dobrze jest kadzić je *przestę-*

pem (ZWAK VI/III/118), bławatami, mirą i jałowcem (ZWAK VI/III/241; ZWAK X/III/222).

Po nowiu księżycy pewnych czynności nie należy już wykonywać. Pierwszego dnia po nowiu nie należy zwłaszcza rozpoczynać orki i siewu, bo zboże będzie kwitło nie wydając plonu (Lud XVIII, 214).

Zaprzeczeniem przytoczonych wierzeń jest nowsza opinia, że nie należy jednak przywiązywać wagi do tego, w jakiej fazie księżycy pewne czynności się wykonuje: „nie uważaj, kiedy pełnia a kiedy nów, ale kiedy się da, wtedy rób” (KalPrzem20).

TŁO CZASOWE. I. Nów — pora działania diabłów i czarownic. Podczas nowiu księżycy o północy na Łysej Górze zbierają się czarownice i czarownicy i odbywają biesiady (Kolb20Rad265nr32; Kolb21Rad 224nr1); na każdym nowiu księżycy w ogrodzie zaczarowanym na szczycie Łysicy odprawiane są tzw. „gody diabelskie” (ZWAK III/III/33).

Nów jest dogodną porą dla działań czarownic (KulLudMazWarm433; Szyf-Trad44; SzyfZwycz144; LSE 1963, t. 5, 123–124). Wtedy czarownica ma moc, „po powietrzu jeździ” i robi ludziom największe psoty (LSE 1962, t. 4, 128), może np. odebrać mleko krowom (LudXXX, 45) oraz kozom, kaczkom, owcom, kotom, królikom, myszom, szczurom, a nawet karmiącym kobietom.¹¹

Na nowiu o północy, *aby nabrać mocy, czarownica chodzi na krzyżówki i rzuca szmaty za siebie* (SzyfZwycz160). Wszelkie czary, „uwziątki złych” mają miejsce na nowiu, czarownice bowiem wtedy mają największą władzę i mogą sprowadzić na ludzi ciężkie choroby (Kolb48Tarn-Rzesz 272).

Jeśli ktoś chce sprawdzić, która z kobiet jest czarownicą, musi podczas nowiu księżycy patrzeć przez otwór po sęku z deski trumiennej lub ze środkowego okna (Kolb15Poz108nr37).

II. Nów — pora działania demonów i upiórów. Nów jest dogodną porą dla działalności demonów i dusz zmarłych (Lud XXXIV, 7). Na nowiu księżycy pokazują się upiory (Kolb15Lub196nr4), upiory zbierają się na Łysej Górze lub rozstajnych drogach (Kolb51Sa-K33), a z każdym nowiem przybierają inną postać (Kolb31Pokucie206).

LOKALIZACJA. Na nowiu księżyc ukazuje się (nad ranem) na wschodzie (Orli Lot XIX, 128), w zimie wschodzi na wielkim wschodzie, w lecie natomiast na małym południu (Orli Lot XIX, 160).

PRZEPOWIEDNIE. I. Przepowiednie pogody. Z wyglądu i położenia księżycy na nowiu przepowiada się pogodę. Dobrą pogodę zapowiada księżyc zwrócony rogami do góry, a kobiałką do dołu (KupPol38). W przysłowiu: *Jak miesiącek po nowiu ma różki do góry — pogoda, a jak na dół — deszcz*. (NKPPIIksiężyc5). Taką pogodę zapowiada również księżyc, który ma rogi *wyraziste* (Kolb17Lub69). Gdy księżyc rogami jest skierowany do dołu, będzie *deszcz* (BilgElhr28; Wisła

¹¹ Czary tego rodzaju rozpowszechnione są w zasadzie na terenie całej Słowiańszczyzny, zwłaszcza zachodniej i południowej, a łączą się przede wszystkim z wyobrażeniem księżycy jako zwierzęcia rogatego — krowy lub byka. Podstawą do utworzenia takiego obrazu jest posiadanie przez księżyc rogów. W Bułgarii takie wyobrażenia pozostają w związku z wierzeniami głoszącymi, iż czarownice ściągają księżyc na ziemię i doją. (MoszKLSII, 463).

X,136; Orli Lot XVI, 128), pogoda niepewna (Kolb17Lub69). Księżyc mętny, taki, którego rogów nie widać zapowiada niepogodę (CzapMat104).

Wiele osób wierzy, że kiedy na drugi dzień po nowiu lub po pełni deszcz lub ślota się zacznie, to całą kwadrę padać będzie, i przeciwnie, pogodny ten dzień sprowadzi pogodę (Kolb17Lub118nr11).

Istnieją również i tacy, którzy są przekonani, że „jeżeli w 1, 2, 3cim itp. dniu po Nowiu pająki są czynne i z pilnością pracują, z pewnością 7, 8, 9ty dzień po nowiu będą pogodne, — im zaś obszerniejsze siatki w owych dniach robiły, tém większych upałów w lecie, a mrozów w zimie w odpowiednich dniach po kwadrze spodziewać się należy. Przeciwnie, jeżeli w 1szym dniu po Nowiu siedziały nieczynne na siatkach lub jeżeli się w przyległe szpary i zakątki pokryły, 7go dnia ślota niezawodna itp.” (ZWAK VI/III/191).

II. Przepowiednie urodzajów. Jeśli dzień Św. Urbana przypadnie podczas nowiu lub pełni, wtedy dwa dni pogodne przed pełnią znaczą dobry urodzaj wina, a jeśli dwa dni po pełni słotne, wina się nie udadzą (ZWAK VI/III/171).

PODSUMOWANIE. Przedstawiony opis jest rekonstrukcją obrazu *nowiu* w ludowej wizji świata. Wizję tę, zawartą w języku i dostępną poprzez język, tworzy zespół sądów opisowych i wartościujących, które funkcjonują w świadomości wspólnoty kulturowej określanej tradycyjnie mianem „ludu polskiego”. Opis ten jest więc odtworzeniem sposobu widzenia świata przez nosiciela kultury ludowej, jego kategoryzacji przedmiotu, jego postawy decydującej o doborze cech przypisywanych przedmiotowi (presuponowanych lub orzekanych w tekstach).

Rekonstruując ludowy obraz *nowiu* szczególną uwagę zwróciłam na dobór i układ „kategorii semantycznych”, co stanowi o modelu kognitywnym pojęcia. W przypadku *nowiu* model ten tworzą następujące po sobie kategorie, takie jak: [wygląd], [atrybuty przedmiotowe], [zachowania werbalne], [zachowania niewerbalne], [działania sprawcze], [tło czasowe], [przepowiednie]. Ten schemat definicyjny, a także jego wypełnienie treściowe są zupełnie inne niż np. w języku naukowym, gdzie „nów” jest definiowany jako faza niewidoczności Księżyca z Ziemi. W *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego „nów” to „ostatnia faza Księżyca, kiedy znajduje się on między Ziemią a Słońcem i jest on z Ziemi niewidoczny”. Dopiero drugie znaczenie, rejestrowane w tym słowniku jako potoczne, podaje definicję zbliżoną do wyeksplikowanej na podstawie analizy materiału ludowego: „księżyc ukazujący się po nowiu, nowy księżyc, pierwsza jego faza”.¹²

Porównanie definicji *nowiu* w języku ludowym i naukowym, pokazuje też różnicowanie obrazu przedmiotu w zależności od stylów i gatunków wypowiedzi — problematyka ta jest jednak tematem na oddzielne studium.

¹² *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1963, t. 5 (nie-ó), hasło „nów”, s. 385.

Objaśnienia skrótów

- BazWierz — M. Bazińska, *Wierzenia i praktyki magiczne*, [w:] *Pasterstwo Tatr polskich i Podhala*, t. 7, Wrocław 1970.
- BiegLecz — H. Biegeleisen, *Lecznictwo ludu polskiego*, Warszawa 1986.
- BilgEl — *Relacje o kosmosie*, pod red. J. Bartmińskiego, [w:] *Etnolingwistyka* t. I, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1988, s. 95–149.
- CzapMat — G. Czaplak, *Obraz kosmosu w tekstach folklorystycznych wsi Matiaszówka*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem doc. dra hab. J. Bartmińskiego, Lublin 1987.
- DejSłow — K. Dejna, *Słownictwo ludowe z terenu woj. kieleckiego i łódzkiego*, [w:] „Rozprawy Komisji Językowej” XX 1974, wyd. Łódzkiego Towarzystwa Naukowego.
- GórDial — H. Górniewicz, *Dialekt malborski*, Gdańsk 1967.
- KalPrzem — P. Kaleciak, *Przemiany w wiedzy i wierzeniach ludowych dotyczących zjawisk astronomicznych, dokonane w XIX i XX w. we wsiach powiatu limanowskiego ze szczególnym uwzględnieniem Kasiny Małej*, [w:] *Materiały etnograficzne z powiatu limanowskiego*, Wrocław 1971.
- KarSGP — K. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900–1911.
- Kolb — O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, Wrocław 1961.
- Kolb7Krak — t. 7, *Krakowskie* III
- Kolb9Poz — t. 9, *W. Ks. Poznańskie* I
- Kolb15Poz — t. 15, *W. Ks. Poznańskie* VII
- Kolb17Lub — t. 17, *Lubelskie* II
- Kolb19Kiel — t. 19, *Kieleckie* II
- Kolb20Rad — t. 20, *Radomskie* I
- Kolb21Rad — t. 21, *Radomskie* II
- Kolb31Pok — t. 31, *Pokucie* III
- Kolb42Maz — t. 42, *Mazowsze* VII
- Kolb48Tarn-Rzesz — t. 48, *Tarnowskie-Rzeszowskie*
- Kolb51Sa-K — t. 51, *Sanocko-Krośnieńskie* III
- Kolb57bRuśCz — t. 57b, *Ruś Czerwona* II/2.
- KucPor — M. Kucala, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957.
- KulLudMazWarm — *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, Wrocław 1976.
- KulWiel — *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 1–3, Poznań 1960–1967.
- KupPol — W. Kupiszewski, *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu. Stan obecny, historia i związki słowiańskie*. Warszawa 1974.
- KupSłow — W. Kupiszewski, *Słownictwo Warmii i Mazur. Astronomia ludowa, miary czasu i meteorologia*, Wrocław 1959.
- Lud — „Lud”. *Kwartalnik etnograficzny*.
- LSE — *Łódzkie Studia Etnograficzne*, Łódź 1959.
- MacSłow — J. Maciejewski, *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemnoń, Dulsk)*, Toruń 1969.
- MoszKLS t. II, z. II — K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Warszawa 1939.
- NKPP t. I–IV — *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1973.
- Orli Lot — „Orli Lot”. *Miesięcznik krajoznawczy*.
- PękMat — A. Pękalski, *Materiały do magii, przesądów i wróżb w biłgorajskim*, [w:] *Studia i materiały lubelskie, Etnografia II*, Lublin 1967, s. 233–240.
- SzyfTrad — A. Szyfer, *Tradycyjna astronomia i meteorologia ludowa na Mazurach, Warmii i Kurpiach i jej współczesne przeobrażenia*, Olsztyn 1969.
- SzyfZwycz — A. Szyfer, *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków*, Olsztyn 1975.
- Szym — M. Szymczak, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie tęczyckim*, Wrocław 1962–1973.

- UdzielKraK — S. Udziela, *Krakowiacy*, Kraków 1924.
 Wisła — „Wisła”. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny pod red. J. Karłowicza (później E. Majewskiego), t. 1–19, Warszawa 1887–1905.
 WitBaj — S. Witkoś, *Bajdy i Moderówka*, Poznań 1977.
 ZarSłow — A. Zaręba, *Słownik Starych Siołkowiec w powiecie opolskim*, Kraków 1960.
 ZWAK — *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, t. 1–18, Kraków 1877–1895.

Materiały terenowe

- Krasiczyn 23XI85SK — Stanisława Kucharska, ur. 1919 r. w Krasiczynie, zam. Krasiczyn;
 Krasiczyn 25XI85ZS — Zuzanna Sus, ur. 1924 r. we Wrzawach, zam. Krasiczyn;
 Łazory 28IV84 MM — Maria Mucha, ur. 1912 r. w Łazach, zam. Łazory;
 Ulan 27XI84 JN — Józef Niebrzegowski, ur. 1932 r. w Ulanie Majoracie, zam. Ulan Majorat;
 Zamch 25VI84 RB — Rozalia Bździuch, ur. 1900 r. w Zamchu, zam. Zamch.